

BẢO TỒN VÀ PHÁT HUY GIÁ TRỊ HỆ THỐNG ĐỀN THÁP BÀ LA MÔN GIÁO CỦA NGƯỜI CHĂM QUA CÁC HOẠT ĐỘNG DU LỊCH VĂN HÓA

Nguyễn Thị Thu Thủy

Trường Đại học Văn Hiến

ThuyNTT3@vhu.edu.vn

Ngày nhận bài: 24/4/2017; Ngày duyệt đăng: 30/8/2017

TÓM TẮT

Hệ thống đền tháp Bà la môn giáo của người Chăm rải rác suốt chiều dài vùng duyên hải Nam Trung Bộ. Liên quan đến các đền tháp là các nghi thức tôn giáo, lễ hội dân tộc, sinh hoạt cộng đồng... của người Chăm Bà la môn giáo.

Hiện nay các tháp Bà la môn giáo đang được khai thác phục vụ du lịch một cách manh mún, chưa có sự phối hợp đồng bộ giữa các địa phương. Điều này gây lãng phí rất lớn về ý nghĩa cũng như giá trị của các đền tháp Bà la môn giáo.

Bài viết này nhằm nhận diện hệ thống đền tháp Bà la môn giáo là một bộ phận của di sản văn hóa Chăm ở vùng văn hóa duyên hải miền Trung. Đồng thời đề xuất phương hướng đưa hệ thống đền tháp này vào trong hoạt động du lịch văn hóa trên phạm vi vùng. Có như vậy chúng ta mới phát huy giá trị và tiềm năng to lớn các di sản văn hóa Chăm khu vực Nam Trung Bộ trong giai đoạn phát triển và hội nhập hiện nay.

Từ khóa: di sản văn hoá, đền tháp Bà la môn giáo, di tích văn hoá Chăm

ABSTRACT

Conserving and developing the value of the system of Brahmanism through cultural tourism activities

A system of Brahmanist temples stretches throughout the South Central coast of Vietnam. The temples host the religious ceremonies, ethnic festivals, and community activities of the Cham people. Currently, the Brahmanism temples of the Cham people are being exploited in a fragmented way; there is little consistency due to the varied development plans of each locality, wasting much of the significance and value of Brahminist temples.

This article identifies the system of Brahmanist temples of the Cham people as part of the Cham cultural heritage in the South Central Coastal cultural region. At the same time, it suggests ways to integrate this system of temples into the cultural tourism activities in the area, thus promoting the great value and tourist potential of the Cham cultural heritage in the South Central region in this period of development and integration.

Keywords: cultural heritage, Brahmanism temples, Cham cultural relics

Cộng đồng người Chăm Việt Nam sinh sống rải rác khắp vùng duyên hải miền Trung, trong đó người Chăm Bà la môn giáo cư trú chủ yếu ở các tỉnh Bình Thuận, Ninh Thuận, Khánh Hòa. Trên dọc đường thiên lý, chúng ta có thể dễ dàng nhận ra hình dáng những ngôi tháp Chăm đơn độc nhưng cổ kính tọa lạc trên đồi cao bên cạnh các plei Chăm từ hàng bao thế kỷ nay trên địa bàn này.

1. Hệ thống đền tháp Bà la môn giáo của người Chăm vùng duyên hải miền Trung

Cuối thế kỷ XIX - đầu thế kỷ XX, các tháp

cổ Champa được một số nhà khoa học Pháp phát hiện trong tình trạng hoang tàn và gần như bị quên lãng. Họ đã tiến hành nhiều cuộc khảo sát, điều tra về các tháp cổ Champa và giới thiệu với thế giới như là một phần di sản của văn hóa Việt Nam. Đặc biệt chú ý là công trình của Parmentier, ông không chỉ khảo tả chi tiết toàn bộ các tháp Chăm mà ông còn là người đã 'xâu những viên ngọc tháp Chăm nằm rải rác khắp các tỉnh miền Trung, từ Quảng Nam – Đà Nẵng tới Bình Thuận, thành một chuỗi ngọc với đầy đủ thông số niên đại và phong cách' (Ngô Văn Doanh, 1994: tr. 226).

Nhìn trên bản đồ di tích Champa của Parmentier, quả thật các đền tháp Chăm nối tiếp nhau thành chuỗi trải dài suốt vùng duyên hải miền Trung. Nếu khởi hành từ Bình Thuận, bắt đầu là tháp Phú Hải và kết thúc ở tháp Mỹ Khánh (Thừa Thiên - Huế), chúng ta có được một chuỗi liên hoàn với khoảng 20 cụm đền tháp có quy mô lớn nhỏ khác nhau¹. Trong đó, Quảng Nam - Đà Nẵng và Bình Định là hai địa phương có số lượng tháp Chăm tập trung nhiều nhất. Điểm son nổi bật của hệ thống tháp này là cụm đền tháp Mỹ Sơn (Quảng Nam) đã được tổ chức UNESCO công nhận là di sản văn hóa thế giới vào tháng 12 năm 1999.

Các tháp cổ Champa vùng duyên hải Trung Bộ có niên đại từ thế kỷ thứ VII đến thế kỷ thứ XVII, được coi là có lịch sử hình thành vào loại cổ nhất và tồn tại lâu dài nhất Đông Nam Á. Với lối kiến trúc theo kiểu tháp Chăm truyền thống: xây bằng gạch nung, có bình đồ hình vuông, các chi tiết kiến trúc, hoa văn trang trí được chạm khắc ngay trên thân tháp có theo tỷ lệ cân đối... khiến cho ngôi tháp Chăm có hình dáng duyên dáng uyển chuyển nhưng vẫn giữ được vẻ uy nghiêm cổ kính của mình. Các đền tháp cổ Champa cũng biểu hiện các phong cách kiến trúc mang dấu ấn văn hóa Chăm qua các thời kỳ: (1) Phong cách cổ hay phong cách Mỹ Sơn E1; (2) Phong cách Hoà Lai; (3) Phong cách Đồng Dương; (4) Phong cách Mỹ Sơn A1; (5) Phong cách chuyển tiếp giữa phong cách Mỹ Sơn A1 và phong cách Bình Định; (6) Phong cách muộn (Trần Kỳ Phương, 2011: tr. 2).

Trong đó cụm đền tháp Mỹ Sơn, tháp Po Nagar, tháp Po Klong Garai, tháp Po Romé, tháp Phú Hải là những tháp Chăm có các hoạt động du lịch sôi nổi nhất hiện nay trong hệ thống đền tháp cổ Champa.

2. Hệ thống đền tháp Chăm Bà la môn giáo và các hoạt động du lịch vùng duyên hải Trung Bộ hiện nay

2.1. Hoạt động du lịch theo kiểu cục bộ, khép kín theo địa vực hành chính

Hiện nay Sở Văn hóa, Thể thao và Du lịch cấp tỉnh đang quản lý các hoạt động du lịch gắn

với các đền tháp Chăm. Tùy vào điều kiện và lợi thế về di tích của địa phương mà mỗi tỉnh sẽ có những kế hoạch tổ chức hoạt động du lịch riêng nhằm khai thác tiềm năng nguồn tài nguyên văn hóa tại chỗ. Trong thực tế có nhiều nguyên nhân (khách quan và chủ quan) nên không có sự đồng nhất trong khai thác hoạt động du lịch ở các cụm đền tháp Champa giữa các địa phương trong khu vực.

Nếu như các hoạt động du lịch lễ hội diễn ra sôi nổi ở tháp Po Klong Garai, tháp Po Romé (Ninh Thuận), tháp Po Nagar (Khánh Hòa), thì ở tháp Nhạn (Phú Yên) hầu như yên ắng. Tuy tháp Nhạn là ngôi tháp có quy mô lớn được các nhà nghiên cứu chuyên môn đánh giá cao về giá trị lịch sử - kiến trúc và cũng là một trong số ít tháp có hiện trạng nguyên vẹn nhất trong hệ thống đền tháp Chăm nhưng hiếm hoi khách du lịch tham quan; trong khi ngôi tháp này là địa điểm lý tưởng để đông đảo cư dân ở thành phố Tuy Hòa tìm đến để hóng gió, ngắm cảnh, tập dưỡng sinh, tâm sự... vào buổi chiều tối. Các tháp Chăm ở Bình Định cũng có tình trạng tương tự. Mặc dù, số lượng đền tháp Chăm tập trung trên địa bàn tỉnh khá nhiều (7 nhóm tháp) nhưng các hoạt động du lịch ở đây hầu như thừa thớt, các ngôi tháp Chăm chủ yếu vẫn là điểm tham quan của người dân địa phương. Các tuyến tham quan du lịch hiếm khi ghé qua, cho nên du khách ít có cơ hội biết đến các cụm đền tháp Chăm ở đây. Trong khi đó khu đền tháp Mỹ Sơn đặc biệt thu hút du khách quốc tế bởi sự đa dạng, phong phú về kiến trúc tháp cũng như nghệ thuật điêu khắc cổ của Champa. Một điểm đáng quan tâm là du khách nội địa lại không mặn mà với cụm di tích này nên có sự phân tầng đối tượng du khách đến Mỹ Sơn khá rõ rệt.

Nhìn chung, hoạt động du lịch ở các cụm tháp Chăm đang trong tình trạng đơn lẻ theo địa bàn từng tỉnh. Mỗi địa phương có chính sách khai thác du lịch ở các tháp Chăm trên địa bàn của mình khác nhau. Nhìn trên tổng thể các tháp Chăm bị xé lẻ ra theo địa vực hành chính trong hoạt động du lịch, có vẻ như không “ăn nhập” gì với nhau. Hiện vẫn chưa có sự liên kết giữa các tỉnh về hoạt động của các đền tháp này, nói cách

¹ Chưa kể các phế tích xen kẽ với các đền tháp Chăm hiện còn

khác chưa có một kế hoạch hoạt động du lịch “liên tỉnh” nhằm khai thác chuỗi đền tháp Chăm như là một di sản văn hóa của vùng duyên hải Trung Bộ.

2.2. Các hoạt động du lịch đơn điệu, rời rạc, trùng lặp giữa các địa phương

Hoạt động du lịch gắn liền với các đền tháp Champa chủ yếu là các hoạt động du lịch lễ hội truyền thống của người Chăm, tham quan kiến trúc tháp - nghệ thuật điêu khắc cổ Champa, du lịch cộng đồng. Các hoạt động này tập trung chủ yếu ở khu vực Ninh Thuận - Khánh Hòa và Quảng Nam - Đà Nẵng.

Hoạt động du lịch lễ hội được tổ chức chủ yếu ở tháp Po Klong Garai, Po Romé, Po Nagar ở các tỉnh Ninh Thuận, Khánh Hòa. Hai địa phương này là địa bàn cư trú tập trung của cộng đồng người Chăm Bà la môn giáo nên du lịch lễ hội gắn liền với lễ Katé truyền thống của người Chăm. Lễ hội Katé được tổ chức mỗi năm một lần (vào tháng 7 lịch Chăm) để tưởng nhớ các vị thần như Po Klong Garai, Po Romé... và tưởng nhớ ông bà tổ tiên, trời đất đã phù hộ độ trì cho dân tộc Chăm. Đây là hoạt động du lịch lễ hội duy nhất trong năm trên các tháp Chăm ở địa phương. Sau những nghi thức, nghi lễ tôn giáo trong ngày mở cửa tháp, không gian các tháp Chăm trở lại trạng thái vắng vẻ thường ngày. Ngoài một các đoàn khách đi tour hoặc một vài nhóm khách lẻ tham quan thì hầu như không có hoạt động du lịch đặc sắc nào khác được tổ chức ở đây.

Không có lễ hội Katé nhộn nhịp như các tháp Chăm ở Ninh Thuận, Khánh Hòa, nhưng cụm đền tháp Mỹ Sơn (Quảng Nam - Đà Nẵng) thu hút khách du lịch đến tham quan quanh năm, đặc biệt là sau khi Mỹ Sơn được công nhận là di sản văn hóa thế giới vào năm 1999 thì lượng khách quốc tế đến với Mỹ Sơn ngày càng nhiều hơn. Hoạt động du lịch ở đây chủ yếu tập trung khai thác sự đa dạng của các công trình kiến trúc và nghệ thuật điêu khắc cổ Champa. Các tháp còn lại trong cụm đền tháp Mỹ Sơn thể hiện đầy đủ các phong cách truyền thống của nghệ thuật kiến

trúc Champa từ thế kỷ thứ VII đến thế kỷ thứ XVII; đồng thời sự phong phú về số lượng và đa dạng về loại hình phù điêu, tượng các thần linh Bà la môn giáo, các mô típ hoa văn trang trí... đã tái hiện một cách sinh động lịch sử nghệ thuật điêu khắc độc đáo của Champa. Hơn nữa, những chi tiết trang trí ở các đền tháp và tượng điêu khắc ở Mỹ Sơn giúp cho du khách hình dung khá rõ nét những phong tục tập quán, lễ nghi tôn giáo cũng như sinh hoạt của cư dân Champa xưa. Năm 2004, chính quyền tỉnh Quảng Nam tổ chức tái hiện lễ hội Katé ở khu đền tháp Mỹ Sơn nhân dịp kỷ niệm 5 năm Mỹ Sơn được công nhận di sản văn hóa thế giới. Sự kiện này đã vấp phải sự phản đối từ nhiều phía¹ bởi từ lâu không có người Chăm sinh sống ở đây, đáng nói là lễ hội Katé do người Kinh thực hiện bằng cách hóa trang thành người Chăm². Sakaya - nhà nghiên cứu văn hóa Chăm khẳng định ‘cho đến hôm nay chưa có nhà khoa học nào có thể tìm thấy một thông tin tư liệu nào cho biết từ thời xa xưa ở Thánh địa Mỹ Sơn có lễ hội Katé hay không’ (Sakaya, 2010: tr. 300).

Có thể nói các địa phương đã phát hiện và khai thác tiềm năng du lịch của các cụm đền tháp Chăm tại chỗ, điển hình nhất là ở khu vực Ninh Thuận - Khánh Hòa và Quảng Nam - Đà Nẵng. Các hoạt động du lịch trên hai địa bàn này gắn bó chặt chẽ với các đền tháp Chăm. Nói cách khác, các tháp cổ Champa là “đặc sản du lịch” trong các chương trình tham quan ở các địa phương này. Tuy nhiên, bên cạnh những sản phẩm độc đáo mang dấu ấn địa phương đó, chúng ta thấy được sự đơn điệu trong các loại hình du lịch ở các cụm tháp Chăm cũng như sự rời rạc trong mối liên kết du lịch giữa các địa phương với nhau. Hiện nay các địa phương ra sức khai thác nguồn tài nguyên du lịch nhân văn sẵn có trên địa bàn tỉnh nhà mà chưa có kế hoạch phát huy tiềm năng nguồn tài nguyên du lịch văn hóa ở các đền tháp Champa trên quy mô vùng. Hệ quả là du khách đến các tỉnh duyên hải miền Trung cảm thấy nhàm chán và đơn điệu trong chương trình tham quan ở các đền tháp Chăm ở đây. Đây thực sự là sự lãng phí rất lớn đối với nguồn tài

¹ Từ phía các nhà khoa học, cộng đồng người Chăm, du khách.

² Dân làng Thu Bồn, huyện Duy Xuyên thể hiện bằng trang phục truyền thống của người Chăm

nguyên du lịch văn hóa độc đáo mang sắc thái rất riêng của vùng duyên hải Trung Bộ này.

3. Hệ thống đền tháp cổ Champa trong xu hướng phát triển du lịch văn hóa bền vững vùng duyên hải Nam Trung Bộ

Quảng Nam - Đà Nẵng, Khánh Hòa, Ninh Thuận được coi là những địa bàn du lịch trọng điểm, vùng Nam Trung Bộ được quy hoạch là một trong bốn vùng du lịch chiến lược của Việt Nam (Thủ tướng chính phủ, 2010). Để tiếp tục đẩy mạnh phát triển du lịch, các tỉnh cũng phải phát huy những điều kiện thuận lợi về tự nhiên, văn hóa, lịch sử... đặc trưng (Thủ tướng chính phủ, 2002).

Dưới góc độ vùng văn hóa duyên hải Nam Trung Bộ, hệ thống đền tháp cổ Champa là một di sản văn hóa vật thể có giá trị lịch sử - nghệ thuật to lớn và là nguồn tài nguyên du lịch văn hóa có tầm quan trọng trong phạm vi vùng. Đây là cơ sở để các tỉnh trong vùng cùng nhau hoạch định kế hoạch phát triển du lịch nhằm phát huy hết mức tiềm năng nguồn tài nguyên du lịch văn hóa, đồng thời đa dạng hóa các loại hình du lịch văn hóa gắn với hệ thống đền tháp Chăm trong vùng duyên hải Nam Trung Bộ hiện nay.

3.1. Hệ thống đền tháp Bà la môn giáo và lịch sử vương quốc cổ Champa

Các đền tháp cổ Champa vùng duyên hải Trung Bộ là dấu vết của một giai đoạn lịch sử của vương quốc cổ Champa và cũng là một phần quan trọng trong tiến trình lịch sử Việt Nam. Nếu thực hiện một chuyến hành trình tham quan các tháp Chăm từ Bình Thuận đến Thừa Thiên - Huế, thì tự thân các tháp Chăm sẽ kể cho du khách gần xa về lịch sử một vương quốc cổ trong khu vực Đông Nam Á qua những câu chuyện kể về truyền thuyết các tháp; và đây cũng là một phần quan trọng trong tiến trình lịch sử hào hùng của dân tộc Việt Nam.

3.2. Kiến trúc các đền tháp Bà la môn giáo và nghệ thuật - văn hóa dân tộc Chăm

Đền tháp là cơ sở thờ tự chính của người Chăm Bà la môn giáo. Mỗi khu đền tháp gồm nhiều công trình kiến trúc có quy mô khác nhau

và chức năng khác nhau. Các nghệ nhân Chăm đã không sao chép nguyên bản kiểu dáng các đền tháp Bà la môn giáo của Ấn Độ, mà họ đã tự do thể hiện tư duy sáng tạo cũng như óc mỹ thuật riêng của mình vào trong các công trình kiến trúc đền tháp để tạo nên sự khác biệt giữa các đền tháp Champa với Ấn Độ, Khmer, Java. Kỹ thuật xây dựng, hình tượng trang trí trên thân tháp cho đến ngày nay vẫn để lại những ấn tượng sâu sắc cho khách tham quan. Hơn nữa, gắn với lịch sử các đền tháp cổ Champa là các truyền thuyết, huyền thoại thể hiện vũ trụ quan và nhân sinh quan của người Chăm xưa, các câu chuyện lịch sử mang đậm nét bản sắc văn hóa của dân tộc Chăm cho chúng ta thấy được kho tàng văn học dân gian của người Chăm khá phong phú và độc đáo. Với khoảng hơn bốn mươi ngôi tháp cổ có niên đại từ thế kỷ VII đến thế kỷ XVII được phân bố trong 20 cụm kiến trúc nằm rải rác từ Bình Thuận cho đến Thừa Thiên - Huế cùng với sự phong phú đa dạng về số lượng cũng như phong cách kiến trúc tháp, các đền tháp cổ Champa xứng đáng là những công trình kiến trúc có giá trị lịch sử - nghệ thuật cao và là một bộ phận quan trọng không thể thiếu trong di sản văn hóa Việt Nam nói chung.

3.3. Hệ thống các đền tháp Bà la môn giáo và nghệ thuật điêu khắc Champa

Gắn liền với hệ thống đền tháp Champa là số lượng đồ sộ các tác phẩm trang trí, phù điêu được chạm khắc trực tiếp trên các đền tháp cùng với số lượng tượng điêu khắc các vị thần linh Bà la môn giáo của người Chăm. Trải qua nhiều thế hệ, các nghệ nhân người Chăm đã sáng tạo nên một truyền thống điêu khắc vô cùng độc đáo mà nền tảng là sự kết hợp hài hòa các yếu tố văn hóa du nhập với phong cách điêu khắc riêng biệt của Champa. Truyền thống này xuyên suốt thời gian, thông qua hàng loạt các phong cách tháp, phát triển từ thế kỷ VII đến thế kỷ XVII. Các tác phẩm điêu khắc thể hiện rất sinh động về quan niệm về vũ trụ và tín ngưỡng tôn giáo của người Chăm ngày xưa. Truyền thống điêu khắc của người Chăm đã trở thành một sắc thái quan trọng trong di sản văn hóa Việt Nam ngày nay.

3.4. Hệ thống đền tháp Bà là môn giáo và lễ hội truyền thống của người Chăm

Người Chăm đã tiếp nhận Bà la môn giáo của Ấn Độ, tuy nhiên người Chăm đã không tiếp thu “nguyên bản” mà đã “Chăm hóa” tôn giáo này trên nền tảng văn hóa bản địa của mình. Trong đó, lễ hội Katé là sáng tạo của nền văn minh Champa vùng Panduranga, được tổ chức duy nhất ở ba tháp Po Nagar (Khánh Hòa), tháp Po Klong Garai và Po Romé (Ninh Thuận). Đây là khu vực có cộng đồng người Chăm cư trú đông nhất Việt Nam, nếu kết hợp hoạt động du lịch lễ hội với du lịch cộng đồng trong suốt thời gian diễn ra lễ hội Katé (tháng 7 Chăm lịch) theo trình tự truyền thống của lễ hội Katé là từ đền tháp - đến làng - đến gia đình thì chắc chắn du khách sẽ bị hấp dẫn khi họ được giới thiệu một cách đầy đủ nhất về nghi lễ tôn giáo, phong tục tập quán, sinh hoạt lễ hội... của cộng đồng người Chăm thay vì chỉ tham dự thuần túy phần nghi lễ tôn giáo trên tháp như từ trước đến nay. Nếu làm được điều này, chúng ta sẽ tạo mối quan hệ thân thiện và hiểu biết văn hóa lẫn nhau giữa du khách gần xa với cộng đồng người Chăm Bà la môn ở địa phương, đồng thời cũng giải tỏa được áp lực khách du lịch trong những ngày diễn ra lễ hội Katé trên các đền tháp.

4. Kết luận

Champa là một trong những vương quốc cổ Đông Nam Á chịu ảnh hưởng văn hóa Ấn Độ. Người Chăm đã bản địa hóa một cách tinh tế các yếu tố du nhập và hình thành nên nền văn minh Champa được thế giới biết đến và công nhận. Trong suốt chiều dài lịch sử dân tộc Chăm đã không ngừng sáng tạo và để lại một kho tàng di sản văn hóa vô cùng phong phú và đa dạng.

Hệ thống đền tháp Bà la môn giáo là một bộ phận quan trọng trong kho tàng di sản văn hóa Chăm. Bên cạnh giá trị lịch sử, các đền tháp còn là biểu tượng của các giá trị nghệ thuật thông qua những phong cách kiến trúc đậm đà bản sắc văn hóa Chăm. Hơn nữa, di sản kiến trúc tháp Chăm đã phản ánh sinh động những xu hướng văn hóa Champa qua các giai đoạn lịch sử; là những bằng chứng cụ thể cho mối quan hệ nghệ thuật - kiến trúc - tôn giáo của Champa với văn

hóa Ấn Độ và các vương quốc cổ trong khu vực Đông Nam Á.

Công tác bảo tồn di sản văn hóa và phát triển kinh tế - xã hội có mối quan hệ hữu cơ, gắn bó chặt chẽ với nhau. Trong xu thế phát triển hiện nay, du lịch là phương thức hiệu quả trong việc khai thác các nguồn tài nguyên nhân văn địa phương và giới thiệu giá trị các di sản văn hóa Việt Nam đến bạn bè quốc tế. Hệ thống các đền tháp cổ Champa nằm trong các địa bàn du lịch trọng điểm du lịch của vùng Nam Trung Bộ, việc khai thác hệ thống đền tháp Chăm trên góc độ di sản văn hóa trong phạm vi vùng văn hóa duyên hải Nam Trung Bộ là một trong những chiến lược phát triển du lịch bền vững của Việt Nam.

Tuy nhiên, cần có sự phối hợp đồng bộ giữa các địa phương trong các hoạt động phát triển du lịch, tránh tình trạng khai thác di sản văn hóa Chăm một cách manh mún, cục bộ theo kế hoạch của từng địa phương như hiện nay, điều này gây lãng phí rất lớn về giá trị lịch sử và văn hóa của các đền tháp Bà la môn giáo cũng như kho tàng di sản văn hóa Chăm trong vùng Nam Trung Bộ.

TÀI LIỆU THAM KHẢO

- Parmentier, H., Mus, P. and Aymonier, E. (2001). *Cham Sculpture of the Tourane Museum (Da Nang, Vietnam) Religious Ceremonies and Superstitions of Champa*. Thailand, White Lotus Press.
- Phan Xuân Biên và cộng sự (1992). *Văn hóa Chăm*. Hà Nội, NXB Khoa học xã hội.
- Sakaya (2010). *Văn hóa Chăm nghiên cứu và phê bình*. Hà Nội, NXB Phụ nữ, tr. 300.
- Ngô Văn Doanh (1994). *Tháp cổ Champa, sự thật và huyền thoại*. Viện Nghiên cứu Đông Nam Á, Hà Nội, NXB Văn hóa Thông tin, tr. 226.
- Ngô Văn Doanh và Nguyễn Văn Kự (2005). *Du khảo văn hóa Chăm*. Viện nghiên cứu Đông Nam Á và Viện Viễn Đông Bác Cổ Pháp, Hà Nội, NXB Thế giới.
- Nguyễn Đình Thanh (ch.) (2007). *Bảo tàng, di tích, một số vấn đề lý luận và thực tiễn*. Hà Nội, NXB Văn hóa Thông tin.
- Trần Kỳ Phương (2011). *Khảo luận về kiến trúc đền - tháp Champa/Chiêm Thành tại miền Trung Việt Nam. Đặc san thông tin khoa học Nghiên cứu Mỹ Thuật*, 3, Trường Đại học Mỹ thuật Việt Nam, tr. 2.
- Thủ tướng Chính phủ (1995). *Phê duyệt quy hoạch tổng thể phát triển du lịch Việt Nam thời kỳ 1995 - 2010*. Tham khảo tại: <https://thuvienphaplu->

at.vn/van-ban/Xay-dung-Do-thi/Quy-dinh-307-TTg-phe-duyet-quy-hoach-tong-the-phat-trien-du-lich-Viet-Nam-1995-2010-39156.aspx [Truy cập ngày 20 tháng 4 năm 2017].

Thủ tướng Chính phủ (2002). *Phê duyệt Chiến lược phát triển du lịch Việt Nam 2001-2010*. Tham khảo tại: http://www.chinhphu.vn/portal/page/portal/chinhphu/hethongvanban?class_id=1&_page=475&mode=detail&document_

id=149694 [Truy cập ngày 22 tháng 4 năm 2017].

Thủ tướng Chính phủ (2013). *Quyết định phê duyệt Quy hoạch tổng thể phát triển du lịch Việt Nam đến năm 2020, tầm nhìn đến năm 2030*. Tham khảo tại: <http://vietnamtourism.gov.vn/index.php/docs/573> [Truy cập ngày 25 tháng 5 năm 2017].